

Відгук
офіційного опонента доктора філософських наук, доцента
Філоненко Олександра Семеновича
на на дисертаційне дослідження Габрієляна Андрія Артуровича
«ЕТИКА ЕРІХА ФРОММА: РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ», подане
на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук
зі спеціальності 09.00.11 – релігієзнавство

Еріх Фромм – один з найбільш прогресивних філософів, соціологів, психологів ХХ ст. Питання релігії та релігійності належали до числа пріоритетних в його наукових працях. Він є засновником гуманістичного психоаналізу – цілісного філософсько-психологічного вчення, в центрі якого знаходиться філософсько-антропологічна, соціокультурна та релігійно-богословська проблематики. В запропонованому дисертаційному дослідженні автор звертається до проблеми людини для самої себе, самореалізації людини в суспільстві, реалізації нею принципів любові, творчості, розвитку та формування себе як особистості, продуктивно орієнтованої на «бути», а не «мати», на творення, а не руйнування, на прогресивний, а не регресивний шлях свого розвитку. Психоаналіз може дати для дослідників: виявити реальні причини поведінки, допомогти в релігійному самопізнанні, вказати на реальні мотиви в релігійних відносинах, розширити горизонти релігійної освіти та виховання.

У ціннісному плані найбільш сутнісним в його вченні є живе переживання за долю сучасної людини, протистояння тенденціям масової свідомості, деперсоналізації життя та спілкування, заклик до відповідального життя особистості, до гуманізації соціальних, зокрема, й релігійно-богословських інститутів. Фромм фіксує конфлікт між потребами людської природи та сучасним технологічним суспільством, констатує тотальність відчуження, яке пронизує відносини людини до своєї роботи, до речей, до держави, до іншої людини й до самого себе. Він ставить діагноз хвороби

людини – «соціальна патологія», «шизоїдне самовідчуження». Представляючи відчуження переважно як психологічний феномен, Фромм перетворює його в екзистенціальну характеристику світовідчуття людини взагалі.

Природу релігії та релігійності вчений розглядає, виходячи від ідеї взаємозалежності між структурою характеру особистості або спільності та соціально-економічною, політичною та ідеологічною структурою суспільно-цивілізаційного середовища. Обумовленість індивідуальної (або групової) психіки соціокультурною структурою, в якій вона формується, Е. Фромм називає соціальним характером. Саме набутий особистістю або спільністю соціальний характер організовує специфіку та ціннісну спрямованість релігійних переживань, а також визначає діяльні, поведінкові результати задоволення релігійних потреб, властивих людині.

Досить часто ідеї Фромма розглядаються лише в вимірі психоаналізу, соціальної психології, соціології: аналіз релігієзнавчих ідей Фромма в контексті практичних завдань психології; актуалізація аспектів соціології релігії в світлі методології вченого; осмислення культурологічних аспектів його ідей. В той ж час набагато менше уваги до цих пір приділялося можливостям використання методологічних результатів концепції цього мислителя для дослідження антропологічних витоків релігійної аксіології й, зокрема, етики. Наукова рефлексія над принципами концепції релігійності Е. Фромма містить ще не в повній мірі розкритий продуктивний потенціал гуманістичних аспектів моралі різних релігійних традицій, а також ідейної взаємодії творчих ціннісних ресурсів релігійної етики та секулярної філософії. Крім того, елемент наукової новизни цієї дисертації полягає в обґрунтуванні перспектив використання методологічного ресурсу концепції Фромма в розробці типології етико-релігійних доктрин, виходячи з релігієзнавчо-богословських критеріїв.

Соціально-історичні обставини сприяють або перешкоджають тим чи іншим проявам людської природи, але ці риси не є минущими, а є вічними супутниками людства. Історія цивілізації – це історія постійного розвитку, народження людського в людині, самої людини, зростаючого відчуження, що й

характеризує сучасний етап розвитку суспільства. Протягом всього свого життя людина змушена знаходити нові рішення протиріч свого існування, нові, більш високі форми своєї єдності з природою, своїми ближніми й з самою собою. Людина знаходиться в процесі саморозвитку. Відчужена людина позбавлена людяності як в природному, так й в духовному сенсі. Проблема сучасного технологічного суспільства полягає в дегуманізації, зростанні різних форм відчуження, блокуванні можливостей та бажання людини розвивати себе в напрямку «бути» та «любити», створення умов для забуття особистості, втечі від себе, від волі та відповідальності за своє життя, життя своєї сім'ї, суспільства, природи. Деструктивність, садизм, егоїзм, гедонізм, конформізм пронизують усі сфери життя соціуму, перетворюючи людину на знаряддя чужих для неї цілей.

Виходячи з такого розуміння природи людини, Фромм розвиває вчення про характер як «другої природи» людини, яка замінила відсутні в ній інстинкти, а його ядром визнає риси, які детермінуються соціальним середовищем. Він вводить поняття «соціального характеру» як сукупності рис, загальною для більшості членів суспільства та сприяє його функціонуванню; характер задає спосіб сприйняття ідей та цінностей, ставлення до світу та іншим людям. Людина повинна прокинутися й усвідомити, що мета її життя полягає в тому, щоб прожити його з повною віддачею, народитися в повному сенсі цього слова, звільнитися від інфантильних претензій та повірити в свої реальні, хоча й обмежені сили. Людина може та повинна вибрати життя, любов, радість, добро, продуктивну працю, свободу «для» та відповідальність за те, що відбувається. Рішення буде залежати від її здатності, бажання, потреби ставитися до себе, свого життя всерйоз, відповідально та вільно, вирішувати морально-етичні завдання свого власного життя та суспільства. Все залежить від мужності людини «бути» самою собою та «бути» для себе.

Людина засуджена шукати людське в собі самій, пізнавати себе, вдосконалювати, розвивати. На екзистенціальні суперечності кожна людина дає відповідь всім своїм еством. Такою відповіддю може бути прагнення до

свободи, справедливості, істини, любові, творчості, до життя в усіх її протиріччях та складнощах, тим самим формується «синдром росту». В рівній мірі відповідями на потреби, що випливають з самих умов людського існування, можуть бути ненависть, мазохізм, садизм, нарцисизм, конформізм, деструктивність, що реалізують «синдром розпаду».

Такі специфічні для людини риси Фромм називає «вкоріненими в характері пристрастями». Він прагне знайти способи рішення дихотомій людського існування, ліквідації різних форм відчуження людини, визначити шляхи оздоровлення сучасної культури, релігії та цивілізації з її споживчими цінностями, деперсоналізацією, дегуманізацією соціального характеру, показати перспективи вільного та творчого, різнобічного розвитку особистості. Справжньою цінністю Е. Фромм вважає здатність до любові, бо любов в його розумінні, служить критерієм буття та дає відповідь на вічну проблему людського існування. У формуванні нової людини, в її переродженні особливо важливу роль відіграє система освіти, яка повинна бути не поверхневою, а змістотворною та виховувати людину на принципах дієвого гуманізму. Поява нової людини пов'язане зі змінами в усіх сферах життя, здорова людина – здорове суспільство. Важлива роль в цьому процесі належить окремим продуктивно орієнтованим особистостям, які потроху повинні допомагати змінюватися своєму оточенню. Психопедогогіки повинні за допомогою терапевтичної освітньої техніки морального перевиховання особистості активно лікувати, змінювати «хворе суспільство».

Протягом всього дослідження дисертанту вдається зберегти наукову об'єктивність, хоча очевидно, що сам предмет дослідження йому особисто глибоко не байдужий. Високі достоїнства дисертаційної роботи зумовлюють деякі побажання та зауваження, які мусять бути висловлені у межах наукової дискусії навколо представленої дисертації.

1. На наш погляд концепція «відчуження» Е. Фромма має багато спільних рис з представниками екзистенціальної думки, зокрема з М. Гайдеггером, який одним із перших проголосив марксизм новим варіантом гуманістичного вчення

про «відчуження» людини. Ця ідея була сприйнята Фроммом, який, подібно Гайдеггеру, вважає категорію відчуження центральною категорією марксизму. Певна близькість поглядів Гайдеггера та Фромма є й в розумінні суті «відчуження». М. Гайдеггер бачить в останньому психологічний стан, емоційний феномен та розкриває його в термінах «страх», «вина», «відчуття занедбаності». Ця ідея лежить в основі аналізу екзистенціальної ситуації Фромма. Близькими є погляди Гайдеггера та Фромма в розгляді ряду інших проблем, пов'язаних з категорією «відчуження». Так, Гайдеггер ще в своїй книзі «Ніцше» висловлював ідею про абсолютне неповне відчуження. Ця ідея стала основою, на якій сформувалося фроммівське розуміння екзистенціального та історичного відчуження. Фроммом була сприйнята ідея про посилення відчуження людини в сучасному світі в світлі розвитку культури та техніки. Хотілося б почути критичне осмислення того, як Фромм, не запозичуючи повністю ідеї Гайдеггера, переробляє їх відповідно до потреб «гуманістичного психоаналізу».

2. В дисертації досить професійно розкривається зміст феномену «конформізму» в релігійному середовищі, але автор чомусь обходить тему стереотипів. Згідно з слушною думки Е. Фромма «конформізм» як явище може бути розкрито тільки через осягнення природи поняття «стереотипу» як соціального феномену. Соціальний конформізм є одним з ключових типів непродуктивної орієнтації людини в сучасному суспільстві, до яких відносяться також мазохистський, садистський та деструктивний типи орієнтації. Походження всіх цих типів різні, але причина у них одна – безсилля, ізоляція й самотність індивіда. «Конформізм» є одним з притулків, куди людина ховається від страху та свободи. За допомогою стереотипів людина намагається зберегти єдність з навколишнім світом, людьми, релігійною громадою, суспільством, оскільки ця ізоляція, на думку Фромма, чревата для неї безумством.

3. У дисертаційній роботі достатня увага приділяється проблемі людської агресивності в етичної інтерпретації Еріха Фромма. Автор розкриває богословсько-релігієзнавчі та методологічні підходи Е. Фромма до аналізу

агресивності й деструктивності. Однак в дослідженні надана не до кінця цілісна картина найрізноманітніших проявів агресивності; основні ідеї та положення реформованого, соціокультурного психоаналізу досить узагальнені; не деталізована специфіка філософсько-антропологічної рефлексії.

4. При спробі автором встановити універсальні та специфічні, залежні та незалежні риси відкритого Еріхом Фроммом соціально-філософського феномена «втечі від свободи» не було здійснено порівняльного аналізу положення індивіда в суспільстві. Не представлені можливості застосування концепції свободи Фромма для осмислення історичного досвіду як підстави для пізнання минулого. В роботі розмито прояснюється відповідність основних механізмів «втечі від свободи» історичних, релігійно-богословських та культурних реалій. В результаті проведеного дослідження виявлено, що феномен «втечі від свободи» виступає як універсальний спосіб теоретичного осмислення історичного та богословсько-релігійного дослідів. Однак не до кінця ясно, наскільки цей досвід є універсальним, якщо політичні та економічні, культурні та релігійні механізми позбавляють людину можливості мислити та діяти спонтанно?

5. У запропонованому дослідженні дисертантом, «деструктивність» розглядається як специфічно людська властивість, що не грає вирішальної ролі в процесі фізіологічного виживання індивідів. Автор роботи вважає, що на індивіда намагаються впливати силою ідей ззовні, ставлячи при цьому під загрозу всю систему його внутрішніх духовних орієнтацій. Він стає здатним реагувати на ці ідеї як на реальну загрозу його життєвим інтересам, його звичного, нормального способу існування. Чи можна вважати причиною надзвичайно високого ступеня інтенсивності захисно-адаптивних форм агресивної поведінки людини сам факт впливу специфічного соціального способу життя людини того кола життєвих інтересів, релігійних поглядів та потреб, якими він володіє?

Загальна позитивна оцінка проведеної дисертаційної роботи не знижується висловленими зауваженнями, оскільки її результати є

новаторськими та певною мірою є обмеженими пілотним та піонерським характером проведеного дослідження. Автор проявив себе як повністю зрілий науковець, здатний не лише зібрати великий емпіричний матеріал, але й дати критичне його осмислення. Дисертація є емпірично спрямованою, дисертант постійно демонструє вміння провадити включні спостереження, робити влучні узагальнення на основі емпіричної індукції. В цілому дисертація є близькою до психології релігії філософської етики, соціокультурної антропології, теології та екзистенціалізму як у своїй методології, так й у конкретній рефлексії. Знайомство зі змістом дисертації, авторефератом, публікаціями автора дають підстави для загального висновку про те, що робота **Габрієляна Андрія Артуровича «Етика Еріха Фромма: релігієзнавчий аналіз»** є самостійним завершеним дослідженням актуальної наукової проблеми, містить наукові досягнення та відповідає вимогам п. п. 9, 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 - релігієзнавство.

**Офіційний опонент,
доктор філософських наук,
доцент кафедри теорії культури
і філософії науки
філософського факультету
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна**

О. С. Філоненко

